

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

گروه: مدرسی معارف اسلامی

گرایش: اخلاق اسلامی

عنوان:

مسئولیت اخلاقی فرزندان و والدین با تاکید بر قرآن و

روایات

استاد راهنما:

دکتر سید علی حسینی زاده

استاد مشاور:

حجة الاسلام و المسلمین دکتر محمد تقی اسلامی

نگارش:

محمد مهدی شمسی

۱۳۹۲

کلیه حقوق این پایان نامه اعم از چاپ، تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و ... برای دانشگاه معارف اسلامی محفوظ است، نقل مطالب با ذکر ماخذ بلامانع است.

تقدیم به همسر عزیزم:

که سایه مهربانیش سایه سار زندگیم می باشد، او که اسوه صبر و تحمل بوده و مشکلات مسیر را برایم تسهیل نمود تا بتوانم به هدفم برسم.

با تقدیر و تشکر شایسته از استاد فرهیخته و فرزانه دکتر حسینی‌زاده که با نکته‌های دلاویز و گفته‌های بلند، صحیفه‌های سخن را علم پرور نمود و همواره راهنما و راه‌گشای نگارنده در اتمام و اکمال پایان نامه بوده و همینطور از مشاوره استاد بزرگوار حضرت حجه الاسلام و المسلمین دکتر اسلامی که تاثیر فراوانی در پیشرفت کارم داشتند، کمال تشکر را دارم.

چکیده

انسان اشرف مخلوقات و خلیفه خدا، بر روی زمین است. هدف از خلقت انسان طی مسیر هدایت و رسیدن به قرب الهی است که طی این طریق با شناخت مسئولیت‌ها، هموارتر می‌شود. مسئولیتی که به عنوان امانت به انسان سپرده شده است. تکلیف و مسئولیت انسان از جهت دامنه در مقابل خود، والدین، فرزندان، خدا و... بوده و این مسئولیت از جهت نوع آن اعم از اجتماعی، حقوقی و اخلاقی می‌باشد. در این تحقیق به بررسی این سوال پرداخته شده است که مسئولیت اخلاقی متقابل والدین و فرزندان در قرآن و روایات چیست؟ نتایج حاصل از تحقیق گویای این است که مسئولیت اخلاقی فرزندان نسبت به والدین را می‌توان در حوزه ۱- توسعه در امر معاش والدین، از طریق رزق و روزی و مسکن ۲- پاس‌داشت حرمت و احترام آنها، از قبیل احسان، اطاعت، تشکر، حفظ حریم خصوصی آنها و ۳- چگونگی برخورد و رفتار با والدین به ویژه در دوران پیری نام برد.

همچنین مسئولیت اخلاقی والدین در مقابل فرزندان نیز در سه حوزه بیان کرد ۱- تربیت به خصوص تربیت اخلاقی و مباحثی از اصول و روشها ۲- آموزش به ویژه آموزش‌هایی را در مورد خواندن و نوشتن، مسائل دینی و اعتقادی و صفات و رفتارهای اخلاقی ۳- توسعه در معاش فرزندان که شامل مباحثی از رزق و روزی، مسکن، تامین امنیت و آرامش بوده که هر کدام از این مسئولیت‌های متقابل مستندات روایی و قرآنی را در پی دارند. در پایان هر فصل به دامنه مسئولیت متقابل والدین و فرزندان پرداخته و آنها را از محدوده مسئولیت‌شان آگاه ساختیم.

واژه‌های کلیدی: مسئولیت، اخلاقی، والدین، فرزندان، قرآن و روایات

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار.....
۲	۱. فصل اول : کلیات.....
۳	۱-۲ پرسش‌های اصلی و فرعی.....
۴	۱-۳ فرضیه‌ها.....
۴	۱-۴ اهداف تحقیق.....
۴	۱-۵ پیشینه تحقیق.....
۵	۱-۶ روش تحقیق.....
۵	۱-۷ قلمرو تحقیق.....
۷	۲. فصل دوم: مسئولیت اخلاقی.....
۸	۲-۱ مسئولیت در لغت و اصطلاح.....
۸	۲-۲ اخلاق در لغت و اصطلاح.....
۱۴	۲-۳ انواع مسئولیت.....
۱۴	۲-۳-۱ مسئولیت فردی.....
۱۵	۲-۳-۲ مسئولیت خانوادگی.....
۱۶	۲-۳-۳ مسئولیت اجتماعی.....
۱۷	۲-۳-۴ مسئولیت شغلی.....
۱۸	۲-۳-۵ مسئولیت مدنی.....
۱۸	۲-۳-۶ مسئولیت اخلاقی.....
۱۹	۲-۴ تبیین مسئولیت اخلاقی.....
۲۰	۲-۵ شرایط مسئولیت اخلاقی.....

ب

- ۲-۵-۱ آگاهی یا امکان تحصیل آن ۲۰
- ۲-۵-۲ قدرت یا امکان تحصیل آن ۲۰
- ۲-۵-۳ اختیار و آزادی ۲۱
- ۲-۶ قلمرو مسئولیت اخلاقی ۲۲
- ۲-۷ مراتب مسئولیت اخلاقی ۲۲
۳. فصل سوم: مسئولیت والدین در قبال فرزندان ۲۴
- ۳-۱ مسئولیت در زمینه تربیت ۲۶
- ۳-۱-۱ ضرورت تربیت فرزندان از منظر قرآن و روایات ۲۶
- ۳-۱-۲ تبیین روش های تربیت کودک ۲۸
- ۳-۱-۳ تربیت اخلاقی فرزندان ۲۸
- ۳-۱-۳-۱ اهداف تربیت اخلاقی ۲۹
- ۳-۱-۳-۲ اصول تربیت اخلاقی ۳۱
- ۳-۱-۳-۳ روش های تربیت اخلاقی ۳۷
- ۳-۲ مسئولیت در زمینه آموزش ۴۸
- ۳-۲-۱ آموزش خواندن و نوشتن ۴۹
- ۳-۲-۲ آموزش معارف و عقائد دینی ۵۰
- ۳-۲-۳ آموزش مفاهیم و قواعد اخلاقی ۵۲
- ۳-۲-۴ آموزش مسائل فقهی ۵۴
- ۳-۲-۵ آموزش مسائل جنسی ۵۶
- ۳-۲-۶ آموزش مسائل اجتماعی ۵۷
- ۳-۲-۷ آموزش مسائل عبادی ۵۹
- ۳-۲-۷-۱ نماز ۵۹

- ۳-۲-۷-۲ روزه ۶۱
- ۳-۳ مسئولیت در زمینه توسعه در امر معاش ۶۲
- ۳-۳-۱ توسعه بر عیال علاوه بر نفقه واجب در رزق و روزی ۶۳
- ۳-۳-۲ توسعه در مسکن ۶۴
- ۳-۳-۳ تامین آرامش روحی و روانی فرزندان ۶۵
- ۳-۴ دامنه مسئولیت ۶۷
- ۳-۴-۱ محدوده مسئولیت والدین در حوزه تعلیم و تربیت ۶۷
- ۳-۴-۲ محدوده مسئولیت والدین در حوزه تامین معاش فرزندان ۶۹
- ۳-۴-۳ محدوده مسئولیت والدین در حوزه مسائل حقوقی ۷۰
۴. فصل چهارم : مسئولیت اخلاقی فرزندان در قبال والدین ۷۱
- ۴-۱ پاس داشت حرمت و احترام والدین ۷۳
- ۴-۱-۱ احسان به والدین ۷۳
- ۴-۱-۱-۱ احسان به والدین در آیات و روایات ۷۳
- ۴-۱-۱-۲ مصادیق احسان به والدین ۷۶
- ۴-۱-۱-۳ احسان به والدین در ادیان آسمانی ۷۶
- ۴-۱-۲ تشکر از والدین ۷۷
- ۴-۱-۲-۱ تشکر از والدین در قرآن و روایات ۷۸
- ۴-۱-۳ احترام به والدین ۷۹
- ۴-۱-۳-۱ مصادیق احترام به والدین ۸۲
- ۴-۱-۴ اطاعت از والدین ۸۲
- ۴-۱-۵ توجه به حریم خصوصی والدین ۸۴
- ۴-۲ رفتار فرزندان با والدین ۸۵

۸۸	.....	۴-۲-۱ مسئولیت اخلاقی ویژه فرزندان در دوران پیری والدین
۹۲	.....	۴-۳ توسعه در امر معاش والدین
۹۳	.....	۴-۴ دامنه مسئولیت فرزندان
۹۶	.....	۵. فصل پنجم: نتیجه گیری
۱۰۱	.....	فهرست منابع
۱۰۵	.....	نمایه

پیشگفتار

انسان در میان مخلوقات الهی مسئول و مکلف آفریده شده و این مسئولیت در تمام ارکان زندگی فردی و اجتماعی او وجود دارد. به برکت تکلیف و حس مسئولیت است که انسان می‌تواند از زمین گیر شدن رها شود و به سوی عوالم بالا به پرواز در آید. این تکلیف و مسئولیت، انسان را امانت دار بزرگ الهی کرده است. مسئولیت پذیری زمانی تحقق می‌پذیرد که رسالت و تکلیفی در کار باشد؛ یعنی انسان، قبلاً کارهایی را با اراده و اختیار خویش پذیرفته باشد و سپس مسئولیت انجام آن را به عهده گیرد و همینطور فرد، دارای قدرت تمییز و ادراک باشد؛ لذا انسان ناآگاهی که دارای قدرت درک و فهم نمی‌باشد را نمی‌توان ملزم به انجام کاری کرد و به او مسئولیتی سپرد. انسان مسئولیت های زیادی در ابعاد مختلف فردی، اجتماعی، حقوقی، خانوادگی و اخلاقی دارد و تکامل انسان با پذیرش و انجام درست این مسئولیت ها ممکن می‌شود و اسلام نیز رشد انسان را در مسیر خانواده و جامعه دانسته است. یکی از مهم‌ترین مسئولیت‌های انسان در بعد اخلاقی، مسئولیت در برابر خانواده و روابط متقابل بین پدر و مادر و فرزندان می‌باشد. مسئولیت اخلاقی انسان در حوزه فرزندان را می‌توان در ابعاد مختلف تربیتی، آموزشی و معاش آنان مطرح کرد. در برابر مسئولیت اخلاقی والدین، مسئولیت فرزندان است که در رابطه با والدین خویش داشته و مواردی از قبیل پاس‌داشت حرمت و احترام، چگونگی رفتار با آنان و توجه به توسعه در امر معاش والدین می‌باشد.

۱. فصل اول : کلیات

۱-۱ بیان مسأله

خداوند موجودات بی شماری را در جهان آفریده است و به استناد آیه قرآن هیچ یک بیهوده و بی هدف و بی مسئولیت آفریده و رها نشده‌اند، بلکه کمال و هدفی از سوی پروردگار دارند که به سوی آن در حرکت‌ند. همه موجودات در عالم هستی مسئولیتی دارند. از کوچک‌ترین ذرات هستی که همان اتم‌ها هستند گرفته، تا همه مخلوقات پروردگار؛ و در این میان مسئولیت انسان، که اشرف مخلوقات و نهایت کمال آفرینش است بی شک مسئولیت سنگین‌تری بر دوش دارد. مسئولیتی که خداوند در قرآن از آن یاد می‌کند و آن را مختص انسان می‌داند؛ جانشین خداوند بر روی زمین است. در مورد مسئولیت انسان باید گفت که علاوه بر اینکه انسان در برابر خود و خدای خود مسئول بوده، در برابر اطرافیان به خصوص والدین و فرزندان خود مسئول است و داشتن این مسئولیت انسان را از سایر موجودات تمییز می‌دهد. مسئولیت به معنای این است که شخص در موقعیتی قرار می‌گیرد که می‌توان از او بازخواست کرد و درباره انجام کاری از او سوال کرد؛ البته سؤال از انجام وظیفه ای که به عهده دارد تا در صورت انجام آن، مورد ستایش و تشویق و در صورت سرپیچی از آن، مورد نکوهش و توبیخ واقع شود. این مسئولیت دارای جهات مختلفی از جمله مسئولیت فردی، اخلاقی، اجتماعی، خانوادگی، شغلی و... بوده و بررسی همه اینها کار یک تحقیق و پایان نامه نیست از این رو در این تحقیق تنها به مسئولیت اخلاقی پرداخته می‌شود. اما اخلاق در لغت جمع «خُلُق» یا «خُلُق» به معنای سنجیه و طبیعت باطنی است و به صفاتی اطلاق می‌شود که بر اثر تکرار، در نفس انسان به صورت ملکه در آمده و رفتار متناسب با آن بدون تأمل از انسان صادر می‌شود. بنابر این برای تعریف مسئولیت اخلاقی باید به وظیفه اخلاقی توجه کرد. چنان که مسئولیت در هر حوزه‌ای مبتنی بر وظایف است و این وظیفه است که مسئولیت را با خود می‌آورد. در اخلاق نیز مسئولیت با وظایف اخلاقی مرتبط است. یعنی مسئولیت به معنای مورد بازخواست قرار دادن شخص در موارد وظایف اخلاقی. شخص در مقابل وظایف اخلاقی که بر عهده اوست مواجه با سؤال و بازخواست است، اگر وظایف خود را به درستی انجام دهد مستحق مدح است و گرنه مستوجب مذمت. از مصادیق و موارد مسئولیت‌های اخلاقی انسان، می‌توان مسئولیت انسان در قبال فرزندان و نیز مسئولیت فرزندان در برابر والدین را نام برد. در این پژوهش به بررسی این دو نوع مسئولیت انسانی می‌پردازیم.

۲-۱ پرسش‌های اصلی و فرعی

پرسش اصلی:

مسئولیت اخلاقی والدین و فرزندان در قبال هم کدامند؟

پرسش‌های فرعی:

- ۱- منظور از مسئولیت اخلاقی چیست؟
- ۲- والدین در مقابل فرزندان چه مسئولیت‌های اخلاقی دارند؟
- ۳- فرزندان در مقابل والدین چه مسئولیت‌های اخلاقی دارند؟

۳-۱ فرضیه‌ها

- ۱- می‌توان مسئولیت‌های تربیتی، آموزشی و معاشی را برای والدین در قبال فرزندان متذکر شد. و همینطور برای فرزندان در مقابل والدین مسئولیت‌هایی از قبیل توسعه در نفقه و رعایت رفتار و ادب در حضور آنها و همینطور فراهم آوردن موجبات عزت آنها و ... را می‌توان برشمرد.
- ۲- مسئولیت اخلاقی به معنای مورد بازخواست قرار دادن شخص در موارد وظایف اخلاقی است. یعنی شخص در مقابل وظایف اخلاقی که بر عهده اوست مواجه با سوال و بازخواست است، اگر وظایف خود را به درستی انجام دهد مستحق مدح است و گرنه مستوجب مذمت. به همین جهت است که گفته می‌شود، مفهوم مسئولیت در قبال انجام یا ترک وظیفه مطرح می‌گردد.

۴-۱ اهداف تحقیق

برای این پایان نامه می‌توان اهدافی همچون: بررسی انواع مسئولیت‌های اخلاقی والدین در برابر فرزندان، بررسی انواع مسئولیت‌های اخلاقی فرزندان در برابر والدین و آگاه ساختن والدین و فرزندان و نیز دست اندکاران امر تعلیم و تربیت به اهمیت مسئولیت اخلاقی و انواع مسئولیت‌های اخلاقی والدین نسبت به همدیگر را تبیین و بحث کرد.

۵-۱ پیشینه تحقیق

با بررسی انجام شده مشخص شد که تاکنون کتاب یا مقاله‌ای به صورت مستقل درباره مسئولیت اخلاقی فرزندان و والدین با تاکید بر قرآن و روایات منتشر نشده است. در مورد خود مسئولیت اخلاقی در کتب فلسفی اشاراتی شده است. مثل کتاب فلسفه اخلاق آیت الله مصباح یزدی و همین‌طور در کتاب مسئولیت مایکل زیمرمن ترجمه حجه الاسلام و المسلمین اسلامی که بیشتر ناظر به خود مسئولیت بوده است نه به ضمیمه والدین و فرزندان و همین‌طور بیشتر ناظر به شرایط مسئولیت اخلاقی بوده و نقد و بحث به شرایط مسئولیت اخلاقی در این کتاب‌ها شده است. در مورد تک تک موارد مسئولیت‌های اخلاقی والدین و فرزندان تحت این عنوان مطالبی در این زمینه به صورت پراکنده بوده ولی بیشتر ناظر به آداب یا حقوق والدین و فرزندان هستند. مثل کتاب تربیت

آیت الله امینی و کتاب حقوق والدین و فرزندان آقای احمد صادقی اردستانی و یا برخی اشاره به بحث های فقهی کرده است. مثل پایان نامه حقوق متقابل والدین و فرزندان در فقه اسلامی آقای سید محمد حسینی در رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی .

بنابر این با توجه به مسئولیت بزرگ والدین و فرزندان در قبال یگدیگر، این مسئولیت ها را از قرآن و روایات معصومین علیهم السلام استخراج نموده و مورد بررسی قرار می دهیم. از این رو ابتدا به بیان مسئولیت اخلاقی پرداخته، بعد به مسئولیت هر یک از والدین و فرزندان در قبال هم می پردازیم.

۱-۶ روش تحقیق

در تحقیق با بررسی اسناد و مدارک و تجریه و تحلیل آنها به صورت استدلالی به موضوع تحقیق و تنقیح آن پرداخت خواهیم کرد. روش گردآوری اطلاعات در تحقیق حاضر کتابخانه ای خواهد بود. ابزار گردآوری اطلاعات در نگارش این تحقیق به صورت عمده از نرم افزارهای اسلامی، کتابخانه ها و در برخی موارد از اینترنت بوده است. روش تجریه و تحلیل اطلاعات، تحلیل مفهومی و سیستمی است که در این تحقیق سیستم خاص قرآن و روایات معصومان علیهم السلام منظور می باشد که منظری الهی است و در آن به مصالح دنیا و آخرت با هم توجه می شود.

۱-۷ قلمرو تحقیق

این تحقیق در فصول ذیل ارائه می شود. فصل اول شامل کلیات و مباحث مقدماتی نوشته می شود که عبارتند از: بیان مساله و ضرورت بحث، پرسش های اصلی و فرعی، پیشینه تحقیق، فرضیه، روش تحقیق و قلمرو تحقیق.

در فصل دوم مسئولیت اخلاقی مطرح شده و از انواع مسئولیت، تعریف مسئولیت اخلاقی، تبیین مسئولیت اخلاقی، شرائط مسئولیت اخلاقی، قلمرو مسئولیت اخلاقی و مراتب مسئولیت اخلاقی سخن به میان می آید.

فصل سوم مربوط به مسئولیت والدین در قبال فرزندان می شود که از قبیل مسئولیت تربیت، آموزش و توسعه در امر معاش فرزندان و در پایان به محدوده این مسئولیت اشاره داشته ایم.

فصل چهارم بحث در مورد مسئولیت اخلاقی فرزندان در قبال والدین است که بحث های در حوزه پاس داشت حرمت و احترام والدین (عبارتنداز: احسان، تشکر، اطاعت، احترام و توجه به حریم

خصوص آنان) و همین‌طور چگونگی رفتار با والدین به خصوص در دوران پیری و توسعه در معاش والدین می‌باشد و در پایان به دامنه این مسئولیت پرداخته‌ایم.

فصل پنجم نتیجه‌گیری بحث و نکته نظرات و پیشنهادها را مطرح کرده‌ایم.

۲. فصل دوم: مسئولیت اخلاقی

در هر بحثی برای روشن شدن موضوع بحث باید به تبیین مفاهیم اصلی آن پرداخت تا مغالطه‌ای در بحث به وجود نیاید و موضوع منقح گردد. در بحث مسئولیت اخلاقی والدین و فرزندان نیز این قاعده پی گرفته می‌شود و مفاهیم مسئولیت، اخلاق و منظور از مسئولیت اخلاقی را مورد بررسی قرار می‌دهیم .

۲-۱ مسئولیت در لغت و اصطلاح

اصل این کلمه در لغت عربی مصدر صناعی است، یعنی، اسم مفعولی است که معنای مصدر می‌دهد؛ مانند میسور، مقسور، مفتون و امثال آن که یاء نسبت و تاء تانیث بر آن اضافه شده است تا کلمه جدیدی از آن ساخته شود که امروزه مصدر صناعی نامیده می‌شود. مسئولیت مصدر صناعی از واژه مسئول بوده و به معنای طلب شده است، بنابر این مصدر صناعی آن به معنای طلب شده‌گی خواهد بود.^۱

گاه شخص در موقعیتی قرار می‌گیرد که می‌توان از او بازخواست کرد و درباره انجام کاری از او سوال کرد. البته سوال از انجام وظیفه ای که به عهده دارد تا در صورت انجام آن، مورد ستایش و تشویق و در صورت سرپیچی از آن، مورد نکوهش و توبیخ قرار گیرد.

دهندا مسئولیت را به معنای ضمانت، ضمان، تعهد و مؤاخذه می‌داند.^۲ در اصطلاح می‌توان گفت: مسئول کسی است که تعهدی در قبال دیگری به عهده دارد که اگر از ادای آن سرباز زند از او بازخواست می‌شود. وقتی گفته می‌شود: «الف، مسئول فلان کار است» منظور آن است که می‌توان او را در مورد آن کار و پیامدهای حاصل از آن، مورد بازخواست و سؤال و پرسش قرار داد. روشن است که «بازخواست» در جایی معقول است که «مسئول» نسبت به امر مورد سؤال، وظیفه و تکلیفی داشته باشد. لذا مفهوم مسئولیت، رابطه تنگاتنگی با تکلیف و وظیفه دارد. به همین جهت است که گفته می‌شود، مفهوم مسئولیت در قبال انجام یا ترک وظیفه مطرح می‌گردد.^۳

۲-۲ اخلاق در لغت و اصطلاح

الف (اخلاق در لغت

---

۱. احمد بن محمد مقرئ فیومی، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، «ذیل سول» .

۲. علی اکبر دهندا، لغت‌نامه دهندا، «ذیل مسئولیت» .

۳. محمدتقی مصباح یزدی، فلسفه اخلاق، ص ۱۲۱ .

«اخلاق» واژه‌ای عربی است که مفرد آن «خُلِقَ» و «خُلِقَ» است و در لغت به معنای «سجیه و طبع» (سرشت) به کار رفته است؛ اعم از سرشت پسندیده یا ناپسند. «خَلَقَ» و «خُلِقَ» از یک ریشه اند، ولی یکی به صورت انسانی اشاره دارد و دیگری به سیرت او. خُلِقَ به سیرت باطنی انسان و خَلَقَ به صورت ظاهری او اطلاق می‌شود و هر یک دارای صفات زیبا و زشت اند و ثواب و عقاب به هر دو صفات تعلق می‌گیرد؛ البته به صفات خُلِقَ، تعلقش بیشتر است.^۱

در روایات و ادعیه هم، چنین تقابلی مشاهده می‌شود و دو ساحت وجودی انسان (بدن مادی و نفس مجرد) در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. پیامبر اعظم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ خطاب به یکی از مسلمانان فرمودند: إِنَّكَ أَمْرٌ قَدْ أَحْسَنَ اللهُ خَلْقَكَ فَأَحْسِنْ خُلُقَكَ^۲ و در دعاهای خویش چنین می‌گفتند: «اللَّهُمَّ حَسِّنْ خَلْقِي وَخُلُقِي».^۳

در زبان انگلیسی واژه‌های ethics و morality هر دو، به معنای اخلاق به کار می‌روند. واژه‌ی ethics از ریشه‌ی یونانی ethos گرفته شده، که به معنای منش (character) است و واژه‌ی morality نیز از ریشه لاتینی mores اخذ شده، که برای اشاره به رفتار یا رسم و عادت به کار می‌رود.^۴

ب) اخلاق در اصطلاح

اخلاق در اصطلاح اندیشمندان اخلاقی تعاریف و کاربردهای مختلفی دارد که به چند تعریف مهم از آنها اشاره می‌کنیم:

اول: ملکات نفسانی

رایج‌ترین و سابقه‌دارترین معنای اخلاق در میان عالمان و فیلسوفان اسلامی و دینی و بلکه غیردینی عبارت است از ملکات و صفات پایدار در نفس که باعث صدور افعالی متناسب با آنها، به راحتی و بدون نیاز به تفکر و تأمل می‌گردند. برای نمونه به تعریف اخلاق از زبان تعدادی از صاحبان این علم اشاره می‌کنیم: ابوعلی مسکویه می‌نویسد: «الخلق حال للنفس داعیه لها إلى أفعالها من غیر فکر و لا رویه...»^۵؛ خُلِقَ حالی است برای نفس که او را به سوی کارهای خاص خودش بدون اندیشیدن و در نگرستن فرا می‌خواند. علامه مجلسی چنین تعریف می‌کند: «الخلق بالضم ملکه للنفس یصدر عنها الفعل بسهولة...»^۱

۱. محمد بن مکرّم، ابن منظور، لسان العرب، ذیل «خلق» .

۲. ورام ابن ابی فراس، مجموعه ورام، جلد ۱، ص ۱۸۱.

۳. محسن فیض کاشانی، المحجّه البیضاء، جلد ۴، ص ۱۲۰.

4. Ethics and morality in Encyclopedia of Etics ،V.1، P.329

۵. احمد بن محمد، ابن مسکویه رازی، تهذیب الخلاق، ص ۸۴ .

اخلاق ملکه نفسانی است که کار از آن به آسانی صادر می شود. فیض کاشانی هم اخلاق را این گونه تعریف می کند: «الخلق عبارة عن هيئة راسخة في النفس تصدر عنها الافعال بسهولة و يسر من غير حاجة الى فكر و رويه...»^۲. اخلاق، صورت ثابتی است برای نفس و کارهایی که از نظر عقل و شرع ستوده است به آسانی از آن صادر می شود که خوشخویی نام دارد، و اگر کارهای بد از آن صادر شود آن صورتی که منشاء کارهای بد است بدخویی نامیده می شود. در نهایت تعریف بستانی به نقل از عالمان اخلاق: «الخلق في عرف العلماء ملکه تُصدر بها النفسُ الافعال بسهولة من غير تقدم فكر و رويه و تكلف...»^۳.

براساس این معنا و با توجه به قیود مندرج در تعریف، چون اخلاق صورت پایدار بوده از این رو به کسی که بندرت مال می بخشد، آن هم به سبب حاجتی که ممکن است پدید آمده باشد، سخی نمی گویند، مگر آن که این خوی در نفسش رسوخ کرده باشد، و دلیل این که شرط شده کارها از نفس به آسانی و بدون فکر صادر شود آن است که هرکس از روی عدم رغبت مال ببخشد و در هنگام خشم نتواند به آسانی خود را کنترل کند بخشنده و بردبار نامیده نمی شود. طبق این تعریف، اخلاق شامل فضایل و رذایل اخلاقی هر دو می شود: اگر هیئت راسخ در نفس، مبدأ صدور افعالی پسندیده از نظر عقل و شرع باشد، آن را خلق نیک گویند و اگر بر عکس، باعث صدور افعال ناپسند شود، به آن خلق بد اطلاق می شود.^۴

این معنا از اخلاق از سابقه‌ی طولانی برخوردار بوده و در میان فیلسوفان یونان باستان از جمله ارسطو و اکنون نیز فیلسوفان ارسطو گرای غربی همچون پینکافس و دیگران به طور اجمال از این معنای اخلاق حمایت می کنند.^۵

دوم: توحید خالص

اخلاق به معنای ملکات نفسانی، بر اساس اصلاح و استکمال نفس پایه ریزی شده و موضوع آن نفس انسانی و تذهیب آن با فضایل و اجتناب از رذایل است، ولی طبق این تعریف از اخلاق، موضوع فضیلت و رذیلت برداشته شده و هدف کسب فضیلت انسانی به هدف والاتری تبدیل می شود که از آن به «ابتغاء وجه الله» تعبیر می شود. بر همین اساس، چه بسا اعتدال اخلاقی در اینجا غیر از آن باشد که در معنای نخست

۱. محمد باقر مجلسی، بحارالانوار، جلد ۶۷، ص ۳۷۲.

۲. محسن فیض کاشانی، همان، جلد ۵، ص ۹۵.

۳. بطرس البستانی، محیط المحيط، ص ۲۵۱.

۴. محمد مهدی نراقی، جامع السعادات، جلد ۱، ص ۲۱-۲۶.

۵. ویلیام کی فرانکنا، فلسفه اخلاق، ترجمه هادی صادقی، ص ۱۴۰.